

פרשת שופטים

עֲשֵׂה צִדְקָה וּמִשְׁפָּט נִבְחַר לַה' מִזְבֵּחַ (משלי כא ג):

לא כן עמוד הזכות שיש בו אריכות אפים קצת:

ועוד יש לפרש להיות ששם 'זבח' הוא שם מתואר יותר על השלמים, וכן דרשו רבותינו ז"ל (תנחומא צו י): **לָמָּה נִקְרָא שְׁלָמִים? שְׁעוֹשֵׁין שְׁלוֹם בֵּין יִשְׂרָאֵל לְאֲבִיהֶם שְׁבִשְׁמִים**. ולכאורה יש להקשות למה לא אמרו כן כי אם בשלמים. ונראה כי יתעלה שמו נוהג עם בני אדם כמנהגם זה עם זה, שכאשר רוצים לכרות ברית זה עם זה, הם עושים משתה ואוכלים זה עם זה, וזה קשר שלום ביניהם. והנה בשלמים מתחברים ישראל עם אביהם שבשמים: המזבח נומל החלבים, והכהנים חזה ושוק, והבשר נאכל לבעלים, נמצא שאוכלים פלם מסעודה אחת, ובוה נקשר השלום בין ישראל לאביהם שבשמים.

והנה אמרו ז"ל (עירובין מא): שהעניות מעבירה את האדם על דעת קונו, כי ירבה תרעומת לאמר "למה נגרע" מטובות העולם והנאותיו, ועיני רואות וכלות [את העשיר] אשר שבע ודשן, ועל ידי הצדקה לתת לעני אשר יחסר לו - מתפיים ושותק. נמצא ששני דברים אלו משימים שלום בין ישראל

שלמה המלך ע"ה הודיענו בזה, שעם היות כי גדלה עבודת הקרבנות עד למאד, שהיא אחד מהעמודים שהעולם נכון עליהם, מכל מקום עשיית המשפט יותר מעולה. ולכאורה יש לדקדק כי לא יתכן בלשון לומר שזה טוב מזה' אלא בשני דברים שיש להם יחס זה עם זה והם בסוג אחד, והמשפט עם הזבח לא קרב זה אל זה. אמנם עם דברי רבותינו ז"ל יתייחסו והיו לסוג אחד. הם אמרו (אבות א ב): **עַל גֵּי דְבָרִים הָעוֹלָם עוֹמֵד: עַל הַתּוֹרָה וְעַל הַעֲבֻדָּה וְעַל גְּמִילוֹת חֲסִדִּים**. ובמקום אחר (שם א יח) אמרו: **עַל גֵּי דְבָרִים הָעוֹלָם קִיִּים: עַל הַדִּין וְעַל הָאֱמֶת וְעַל הַשְׁלוֹם**. ונראה ששני המאמרים צדקו יחדיו, כי המאמר הראשון מדבר על קיום העולם מצד הזכות, [שמצד זה] הוא עומד על התורה ועל העבודה ועל גמ"ח. והמאמר השני מדבר בקיומו מצד הטבע, שהוא על הדין ואמת ושלום, שאלמלא הם אין לעולם ישוב:

ונודע כי הקיום הטבעי מוכרח יותר מהקיום שעל ידי הזכות, לזה אמר **עֲשֵׂה צִדְקָה וּמִשְׁפָּט נִבְחַר לַה' מִזְבֵּחַ**. שעם היות ששניהם עמודי עולם, מכל מקום המשפט שהוא עמוד טבעי - יותר נבחר מעמוד של זכות, כי בחסרון הטבעי מיד יחרס הבנין,

לאביהם שבשמים: הצדקה והזבח, והם בסוג אחד. ועם כל זה עשה צדקה ומשפט נבחר להי מזבח. ולפי זה, פלגם הם צדקה. והמשפט שזכר - הוא תקון הצדקה, שיעשה האמת והמשפט, ולא יגזול ויחלק צדקה, וכמו שזכרתי בדרוש לצדקה יענין שם. והוא מאמר הכתוב (הושע ו) **כי חסד חפצתי ולא זבח**, והוא מבואר על הדרך שזכרנו. וכבר כתבנו מזה בסדר ויקרא יענין שם:

ונפרש קצת מפסוקי הפרשה:

אמר שפטים ושטרים תתן להם בכל שערך אשר ה' אלהיך נתן להם לשבטיהם ושפטו את העם משפט צדק. לא תטה משפט לא תכיר פנים ולא תקח שחד כי השחד יעור עיני חכמים ויסלף דברי צדיקים. צדק צדק תרדף למען תחיה ויבשת את הארץ אשר ה' אלהיך נתן להם (טו יח-כ). ויש לדקדק אומרו תתן להם, והיה לו לומר "תשים להם". גם אומרו אשר ה' אלהיך נתן להם, יתרה. גם אומרו ושפטו שחיה אזהרה לדיינים ולא לישראל. גם מה שחזר להזהיר לא תטה משפט, וכבר אמר משפט צדק. ולא עוד אלא שחזר להזהיר לא תכיר פנים ולא תקח שחד וגו'. גם אומרו כי השוחד וגו' ויסלף דברי צדיקים, והמקבל שוחד לא יקרא צדיק. גם אומרו צדק צדק תרדף יתרה וכפולה. ורבותינו ז"ל (פנהדרין לב) דרשו: אחד לדין ואחד לפשרה. ועוד לאלוה מילין:

[תתן להם] הביאור: אמרו ז"ל (הוריות י) [כדי] לפתות לחכמים שהיו בורחים מן השררה, "כמדומים אתם ששררה אני נותן לכם? עבדות אני נותן לכם", שצריכין למנות דיין סכלן וענותן שיהיה נושא עול הצבור עליו, ויצדק בו לשון 'נתינה', שיהיו השופטים נתונים לישראל, כענין ונתתיו להי (ש"א י"א), כן פירוש שופטים וכו' תתן להם. ועוד יש לפרש על פי מאמרם ז"ל (בכורות כט). כל דיין הנוטל שכר לדון - דיניו בטלים. לזה אמר תתן להם, שיהיו במתנה ולא בשכר. כן פירש בני חמודי כבוד הרב מימון נר"ו:

ועוד יש לפרש תתן להם: יזהיר לקהל לפרנס דייניהם וחכמיהם כדי שלא יצטרכו להחניף לשום אדם, וכמאמר רבותינו ז"ל (כתובות קה) על פסוק "מלך במשפט יעמיד ארץ" (משלי כט ד), אם דומה הדיין למלך שאינו צריך לשום אדם, יעמיד ארץ וכו'. ולפי זה יתפרש תתן להם: תתן משלך, כפירושם ז"ל (ספח כז) חג הסוכות תעשה להם (טו יג) - משלך. עוד יש לפרש שרמו הכתוב לבל יהיה האדם נמחר לילך לפני השופט, ועד שימשול בו אדם אחר [לשופט] - ימשול בעצמו ויעשה מעצמו שופט ושומר. וזהו שופטים ושומרים תתן להם - לעצמם:

ואומרו אשר ה' אלהיך נתן להם. נאמר דרך אחרת, והוא במאמרם ז"ל (עי' ברכות נה). אין ממנים דיין על הצבור אלא אם כן רוב הצבור חפצים בו⁶⁸¹. לזה אמר שופטים

681. לשון הש"ס: אלא אם כן נמלכים בציבור.

ושוטרים תתן לך - לדעתך, כמו שפירש"י (במדבר יג ב) שלח לך - לשמא יעלה בלבך לזלזל בכבודו אחר שנתמנה מתחת ידיך, לזה אמר: דע לך כי זה שנתמנה מדעת הצבור [הוא בבחינת] **אשר הי' אלהיך נותן לך**, מן שמיא מוקמי ליה⁶⁸², וה' אלהיך נתנו לך, ועליך לכבדו:

ועוד יש לפרש ואמרו **אשר הי' אלהיך נותן לך**, היינו שהדיינים שתמנה יהיו [אנשים] שיסכימו עליהם מן השמים, שיהיו הגונים, כי הממנה דיון שאינו הגון כאלו נוטע אשרה כמו שאמר לקמן:

ושפטו את העם משפט צדק. אפשר חוזר על שופטים ושוטרים, שהמשפט - [יעשנהו] השופטים, והצדק - [יעשנהו] השוטרים, שלא יעבירו הדרך⁶⁸³ על שום אחד. ואפשר שהשוטרים הם השרים הממונים להכות על החמס וכל עולב את חברו, והוא מעין הנגיד שמעמיד בוזן הוזה. והוא קרוב לפירש"י ז"ל. וזה לא שייך בו עשיית משפט כי אם צדק. והוא שאמר (תהלים קיט קבא) **עשיתי משפט וצדק כל תניחני לעושיקו**, כי השופט לא יבצר מהיות לו איבה [מבעלי הדין], וכמו שאמרו (אבות דו) החושד עצמו מן הדין פורק ממנו איבה, וכל שכן השוטר המכה במקלות וברצועה שיש לו [מהמפתח] איבה יותר. אמר דוד המלך ע"ה: **[עשיתי משפט וצדק]**, אני נקבצו באו

אלי שתים: דיון ושוטר, וכמו שנאמר "ויהי דוד עושה משפט וצדקה" (ש"ב ח טו), שלפי דרכנו הוא מעשה השופטים והשוטרים, ויש חשש איבה יותר. ולזה אמר **כל תניחני לעושיקו**. וכן אמר שלמה (משלי ח ב) **באורח צדקה אהלך בתוך נתיבות משפט**, כון לשני המינים שזכרנו, כי מלכי בית דוד דנין (סנהדרין יט):

ועוד יש לפרש כפשוטו **אשר הי' אלהיך נותן לך חוזר אל הארץ** [כמ"ש בכל שערך], כי על ידי עמידת השופטים תתקיים בידך ארץ ישראל, וכמאמר הכתוב (שם כט ד) **מלך במשפט יעמיד ארץ**. ואמרו **ושפטו את העם משפט צדק**, יראה שהוא נמשך מאמרו **בכל שערך לשבטיך**, לומר שצריך שופטים בכל עיר ועיר ולכל שבט, שעיר שנמצאו בה שני שבטים יעשו שני בתי דינים, אמר שעל ידי כך **ושפטו את העם משפט צדק**, כי כל אחד מכיר בני שבטו ותחבולותיהם ויצא משפט מתקן:

ועוד יש לפרש **ושפטו את העם משפט צדק** לפי פשוטו, כאלו אמר **משפט וצדק** כמו "שמש ירח" (חבקוק ג יא) [שפירושו שמש וירח]. והוא במה שאנכי מפרש **עשיתי משפט וצדק** (תהלים קיא קבא). והוא, שהמשפט נחלק לשני ענינים, [משפטי התורה ומשפטי השכל] ממנו - **משפט התורה**, ולולי דברי התורה אינו משפט השכל, ככל החילוקין

682. בבא בתרא צא.

כשורה עם כל אדם. ע"פ סנהדרין לא: ורש"י

שם.

683. פירוש: שלא יעשו עול ולא יפלו לרעה אלא ינהגו

שבדיני שומרינ' ושאלה בבעלים, וכמה חילוקי דינים שהשכל לא יורה כן. ויש משפט שיורה עליו השכל כגון להוציא הגזלה מיד הגזלן, ולתת שכר שכיר, להציל עשוק מיד עושקו, שכל זה - אף אחר קבלתנו התורה - יש לדיין לדון לפי שכלו ולפי מה שענינו רואות לפי העת ולפי הזמן, ואינו תלוי כלל בתורה. והיטיבו רבותינו ז"ל ע"ה שאמרו (בבא בתרא קעה:) שהם במעין הנובע. ובדורות הראשונים - כגון דורו של דוד המלך ע"ה - כן היה, והיה נקרא אצלם משפטי התורה שקבלו ממש רבינו ע"ה בשם 'משפט'. והחלק שהיו דנין בו לפי שכלם - המושל: "אילו חייב הייתי לך כיצד אתה לזה ממני", "אילו חייב הייתי לך היה לך ליפרע ממני את שלך ולא למכור"⁶⁸⁴, וכיצא אין מספר - חלק זה היו קורים אותו בשם 'צדק', ועל זה אמר עשיתי משפט וצדק:

והוא אומרו (תהלים עב א) **לשלמה אלהים משפטיך למלך תן וצדקתך לבן מלך**. הכפל הוא על שני החלקים שאמרנו, שמתפלל מה' שיתן לו לב להבין משפט ולהבין צדק, כדי שידין עמך בצדק וגו', ואז ישאו הרים שלום לעם וגבעות בצדקה, שכיון שנעשה הדין נעשה השלום, וגבעות יהיו מלאים בצדקות ה' וטובו. ואפשר שרמז בבן מלך עם שאמרו בגמרא (סנהדרין צה) כגון קיסר ופלגו-קיסר⁶⁸⁵, שהוא משנה למלך, ומתפלל

על שניהם שיתן להם ה' לב. וכן אמרו ז"ל (שם) שמלכנו משיחנו - קיסר, ודוד אביו - פלגו-קיסר:

והוא עצמו שאמר **ושפטו את העם משפט וצדק**. ונמצא לפי זה לא בא בפסוק להזהיר על צידוק הדין ואמתתו. אבל (כאמרו) [הוא כאומרו] וישפטו את העם בשני ענינים אלו. ולזה שָׁב להזהיר לדיינים ואמר **לא תטה משפט לא תכיר פנים**. זה על חלק המשפט. ועל חלק הצדק אמר **צדק צדק תרדוף וגו'**:

ועוד יש לפרש אומרו **לא תטה משפט**. ולכאורה היא יוצאת מאומרו לא תכיר פנים ולא תקח שוחד, שההמיה לא תהיה אלא מכח שני דברים אלו. אך בא להזהיר ענין חדש, שיהיה האדם גבור בדעותיו, ולא יהיה חלוש הדעת [עד כדי כך] שאף הדבר שהוא ברור בעיניו יחשוד שכלו שמא נטה מדרך האמת. אלא: מה שהוא ברור בעיניו - יאמר אותו בכח ובחוזק, ומה שהוא ספק - יאמר ספק. וכבר רמזו קצת מזה חז"ל באומרים (סנהדרין ו): **"משמשמע דבריהם ואתה יודע להיכן הדין נוטה, אי אתה רשאי לומר להם צאו בצעו"**⁶⁸⁶. ועל זה הזהיר ואמר **לא תטה משפט**, שהמשפט שהוא גלוי לך - לא תטהו, שלא תעשהו בדבריד מטה ומספק,

684. כמו ששינונו בכתובות (קי.).

ולח"ה שגרם גם כן "פלגו קיסר".

686. פירוש: צאו ועשו פשרה.

685. גירסתנו: פלג קיסר. ועיין בשו"ת שופריה דיעקב (ח"ב חור"מ סימן יט) מכן אחי אמ"ז הגהמ"ח

רק חתכחו לפי הנראה בעיניך, כי לא נתנה תורה למלאכי השרת⁶⁸⁷.

ועוד יש לפרש לא תטה משפט, יען כי זכר שני דברים: משפט וצדק וכמו שפירשתי, לזה אמר שהפירה לא תהיה בחלק המשפט רק בחלק הצדק. אבל במשפט התורה יקוב הדין את ההר, שאין בו אומד הדעת כל כך כמו חלק הצדק:

ועוד יש לפרש אומרו לא תטה משפט נמשך למאמר ושפטו את העם משפט צדק, ופירשו בגמרא (סנהדרין ו) איזהו משפט שיש בו צדק? זה ביצוע⁶⁸⁸. והוא במה שאמרו בגמרא שכתבנו למעלה, שמשתשמע דבריהם ואתה יודע להיכן הדין נוטה אי אתה רשאי לומר צאו בצעו.

והוא אצלי מאמר הכתוב (משלי ח כ) **בְּאַרְחַ צִדְקָה אֶהְיֶה בְּתוֹךְ נְתִיבוֹת מִשְׁפָּט**, שהמשפט שיש לו שתי נתיבות שאני מספק בו, אז באורח צדקה אהלך, והצדקה הוא הבצוע, כמו שאמרו ז"ל (סנהדרין שם): "איזהו משפט שיש בו צדק? הוי אומר זה בצוע".

ועוד יש לפרש במה שאמרו ז"ל במדרש [אגדות ח"ש] (סנהדרין שם) על פסוק "ויחי דוד עשה משפט וצדקה לכל עמו" (ש"ב ח טו), שכך היה מנהגו של דוד המלך ע"ה, כשהיה דן את הדין ורואה שאין לעני במה לפרוע,

[היה] פורע משלו. והוא גם כן שאמר **בְּאַרְחַ צִדְקָה אֶהְיֶה בְּתוֹךְ נְתִיבוֹת מִשְׁפָּט**, שמכנים הצדקה בתוך המשפט, דהיינו למי שאין לו:

ועוד יש לפרש שמדה אחרת היתה (בדוד) [בשלמה] המלך ע"ה, שכאשר בא דין לפניו שלא יכול לעמוד על בירורו, ויש לפניו שתי נתיבות, אם לחייב אם לזכות, היה פורע משלו, וזהו **בְּאַרְחַ צִדְקָה** - (כמנהג) [במנהג] הצדקה, (אלא) [אֶהְיֶה] - כשהיה נתיבות שנים לַמִּשְׁפָּט:

באופן שכאשר יגלה ויראה [ויתברר לו] המשפט - אסור לבצוע, ועל זה אמר ושפטו משפט צדק [שהוא הפירה כאמור], אך לא תטה משפט, אם נגלה המשפט - לא תטה:

ועוד ירמוז לא תטה משפט לא תכיר פנים כמאמר רבותינו ז"ל (ילקוט מלכים רמז רכו) שאסור להסתכל בדמות אדם רשע, ולזה אמר לא תטה משפט אפילו של אותו שמוזהר אתה עליו לא תכיר פנים. וכן פירש"י בפסוק "לא תטה משפט אביונך" (שמות כג ו), שאפילו אותו שהוא אביונך מן המצות - לא תטה משפטו:

ועוד ירמוז לא תכיר פנים, כמו שראיתי כתוב בספר אור החיים למהר"ח אבן עטאר זל"ה, שהגיד על הרב אדוני זקני אבי אמי כבוד מורנו הרב משה בירדוגו זל"ה,

687. ברכות כח.

לשניים, חלק לכאן וחלק לכאן, כך הפירה, לא נותנים לכל אחד את כל תאותו בידו, אלא חלק ממנה לו וחלק לבעל דינו.

688. פירוש: עשיית פירה, ונראה שמקור לשון זה הוא על דרך הדמיון לחלה זו שבוצעים אותה

שהיה נוהג שלא להסתכל כלל בפני בעלי דינים כי אם ראייה המוכרחת, ושהיה מרגיש שאם היה מסתכל באחד - היו מסתמין מענות שכנגדו. ופירש בזה אומרו "שמוע בין אחיכם" וגו' עין שם. ויותר נראה לרמוז זה בפסוק לא תכיר פנים, שההכרה נאמרת על ההסתכלות הרב⁶⁸⁹.

ולא תקח שוחד כי השוחד יעור פקחים ויסלף דברי צדיקים (טז יט). יאמר כי אף שהדיין יתאמץ בלבבו לאמר כי יקח שוחד ולא יעות הדין, אפילו הכי לא יועיל, [כין] בקבלתו השוחד לא יוכל לראות באותו שכנגדו, ויהיו פניו כבושות בקרקע ממנו. ואף אם דברי הדיין בנחת עם הבריות, על ידי השוחד יסתלפו דבריו לדבר בכעס עם שכנגדו, וממילא יסתמו מענותיו ויצא משפט מעקל, וזהו יעור פקחים מלהביט בבעל דינו, ויסלף דברי צדיקים מלדבר בנחת כמנהגו.

ועוד יש לפרש שלפעמים, הדיין בעיניו יראה המוען מענות שקר או המעיד עדות שקר, והכרת פניו תענה בו, או יכיר האמת מדבריו של בעל דין. אמר כי השוחד יעור פקחים שלא יראה מאומה, וגם דברי בעלי הדין הזכאים יראו לו מסלפים ומענותים, ועל כן יצא הדין מקלכל. [וזהו ויסלף דברי צדיקים, 'צדיקים' הם בעלי הדין הזכאים].

ועוד יאמר אומרו ויסלף דברי צדיקים,

שלא יאמר הדיין למה אפסיד השוחד הנתן לי, והלא אני השלישי לדיינים, ואם תמצי לומר לא אראה לו חובה, הדיינים שעמי יחזרוני וישיבוני ואשובה, לזה אמר כי לא הועלת מאומה, כי השוחד יעור פקחים [שהם מקבלי השוחד עצמם. ולא זו בלבד, אלא] כי [מחמת] השוחד [שקבלת, אותם דיינים] שעמד במושב המשפט - כשישיבוך דבר אמת - יראו לפניך דבריהם מענותים ומסלפים, ולפחות תספק להם הענין, ויהיה בעיניהם הדין ספק, ויפשו וכווצו. [ולפירוש זה, ויסלף דברי צדיקים חוזר על שאר הדיינים שלא קיבלו שוחד].

ואומרו צדק צדק תרדוף למען תחיה וירשת את הארץ וגו'. הכפל [צדק צדק]: יאמר במאמרם ז"ל (שבת י) כל דיין הדין דין אמת לאמתו אפילו שעה אחת מעלה עליו הכתוב כאלו נעשה שותף להקב"ה במעשה בראשית, ופירשו התוספות הכפל [אמת לאמתו], לאפוקי דין מרמה, שאף על פי שהדין אמת לפי עדות העדים, צריך לחקור עוד בעדותו⁶⁹⁰, ולא יאמר אחתכנו ויהיה קולר תלוי בצואר העדים. ולפי זה יפורש גם כן אומרו צדק צדק תרדוף, שלא יספיק לך צדק מצד העדים, אך צריך שתחקור בעדים עד שיהיה צדק גמור:

ועוד יש לפרש במה שנתבאר למעלה, ששני סוגים יש במשפט: יש צדק מצד

690. וכ"כ עוד התוס' בב"ב (ח).

689. כמו "הכר נא הכתונת בנד היא" (בראשית לו לב).

התורה שכך צותה התורה, ויש צדק מצד השכל. ועל שניהם אמר צדק צדק תרדוף. ויש לפרש בזה מאמרם ז"ל שאמרו (שבת שם) **דין אמת לאמתו**, רוצה לומר: הן אמת מצד התורה, הן אמת מצד השכל, על שניהם יחשב לו [הדין והמשפט שעשה כמון] עסק התורה⁶⁹¹. ואין לומר דדוקא דין שהוא מצד התורה [הוא] שהעסק בו הוא בעוסק בתורה, אבל העוסק במשפט השכל לברר האמת, המושל: לדקדק בפנקסות הבעלי דינין ובכתיבותיהם ובשטרותיהם לברר האמת, זה יעלה על הדעת שאין בו שכר, וטוב ממנו העסק בתורה. וכך היה עולה בדעתי לפעמים, והייתי מצטער על פטול התורה. ואך דקדקתי במאמרם ז"ל שאמרו **דין אמת לאמתו**, שהכפל [בא] להעיר על זה, שכל העוסק לברר האמת מ[כל] סוג שיהיה, הוא כעוסק בתורה:

ועוד נראה לפרש אומרם **לאמתו**, על דרך אומרם (פנהדרין א) **אין לדיין אלא מה שעיניו רואות**, ואף אם שגג ואשתמיט ליה שום פוסק וכיוצא, מכל מקום נראה לו שכן האמת. וזהו כל דיין הדין **דין אמת לאמתו של זה הדיין**, אף שאינו אמת לאחרים, נומל שכר ומעלה עליו הכתוב וכו'.

ועוד יש לפרש צדק צדק תרדוף, וקודם נבין פסוק בישעיה (ה כג) **מצדיקי רשע עקב שחד וצדקת צדיקים יסירו ממנו**. והוא כפול. וחזין מדרך שאני רוצה לומר, יש לפרש דאותם הדיינים המקבלים שוחד, גורמים לבעל דין שהוא צדיק - להסיר ממנו צדקתו, ליתן גם הוא שוחד, כיון שרואה שחברו זכה על ידי השוחד:

ולפי דרכנו נאמר שמקבלי-שוחד-אלו [מתקיים בהם מאמר התנא (אבות ד ב)] **"עברה גוררת עברה"**, דהנה תחלה מקבלים שוחד מאת הנתבע לפוטרו, אבל שיקבלו שוחד להוציא מזה ולתת לזה, לא היו מעיזים כל כך. אחר כך - בהרגלם לזה - היו מקבלים שוחד גם לזה. וזהו [ביאור הפסוק הנ"ל]: **תחלה - מצדיקי רשע החייב ליתן [חובו] לבעל דינו, שפוטרים אותו מלשלם עקב השוחד, ואחר כך - וצדקת צדיקים יסירו ממנו, במה שהוא זכאי הצדיק - יסירו ממנו להוציא מידו:**

ומעין זה פירשתי הכתוב (ישעיה א כג) **כלו אהב שוחד ורודף שלמונים**, שעברה גוררת עברה, שדרך מקבלי שוחד: **תחלה - למעט פתילה⁶⁹² לקבל [השוחד] מיד ליד, ולא יאבה באמור לו [בעל הדין] שיקיף**

בברכות (ו): מהו דתימא דינא שלמא בעלמא הוא וכו', קמ"ל דדינא נמי היינו תורה. ועיין רש"י על התורה (שמות יח יד) שגרם: מעלה עליו הכתוב כאילו עוסק בתורה כל היום.

692. ע"פ גמרא (עבודה זרה סג), ופירושו: למעט ברע.

691. עיין רש"י שם בד"ה חליש לבייהו שפירש: מצטערין [רב חסדא ורבה בר רב הונא] שלא עסקו אותו יום בתורה. ועל זה אמרה הגמרא שהעיסוק בדין הוא כאילו נעשה שותף להקב"ה במעשה בראשית, ושזה כמו עסק התורה, ובה הנח דעתם רב חייא בר רב מדפתי. ועיין עוד

לפרוע לזמן אחר, כי זה לו חרפה גדולה לתבוע השוחד, כי יתגלה קלוגו. אמר: שתחלה - בולו אזהב שוחד לקבל מיד, אחר כך ורודף שלמונים, שרודף אחר בעל דין [שיואל] לשלמו בשוחד שהתנה עמו, ולא יחוש לחרפה. ועוד פירשתי בזה בדרוש לשבת איכה דרכים שונים יעין שם:

לפי הדרך השני שכתבנו בפסוק "מצדיקי רשע" וגו' נראה ליישב אומרו צדק צדק תרדוף, שבא להזהיר לדיין לרדוף ולחפש אחר האמת, הן באוקומי ממונא' הן בהמוציא מחברו, יען כי יעלה על הדעת דלאוקומי ממונא לא יצטרך חפוש, דלא יהא אלא ספק, המוציא מחברו עליו הראיה⁶⁹³, ואם כן לא יטרח לחפש. לזה אמר צדק צדק תרדוף, שבכל אופן יחפש וידרוש לדון דין אמת:

ועוד יש לפרש צדק צדק תרדוף, בא להזהיר הדיין לדון באומדנא חזקה, ואפילו להוציא, כי עקר עמוד הדין שעליו העולם עומד היא האומדנא החזקה, שכל מי שאינו דן בה מחליש כח התורה ולומדיה, ומפיל עמוד הדין ארצה, ומגביר כח השקר וכח הרשעים הרמאים. והפותח תחלה בזה הוא אבי החכמים שלמה המלך ע"ה במעשה דשתי זונות (מלכים א פרק ג מפסוק מז והלאה), ובש"ס [במעשה] דר' בנאה (ב"ב נה). וכך כתבו הרמב"ם ז"ל (פרק כד מהלכות סנהדרין הלכה ב) ובש"ע (חושן המשפט סי' טו ס"ה) שיש

לדיין לדון על פי הדברים שדעתו נוטה להם וכו'. ועם שסיים שהאידנא אין לעשות כן, לקוצר דעתי - ואם היא כאין נגדו - אדרבה האידנא שרבו הרמאין הוא שיש לדון כן, ויותר צריך לאומדנא יותר מזמן הראשונים. והוא אצלי אומרו צדק צדק תרדוף, והוא מבואר:

לא תטע לך אשרה כל עין אצל מוציח ה' אלהיך אשר תעשה לך (טו כב). אמרו ז"ל (ע"ז נב) שהממנה דיין שאינו הגון פאלו נוטע אשרה. דמה דיין לאשרה, יען כי הדיין נקרא בשם אלהים⁶⁹⁴, והדיין שאינו הגון יקרא אלהים אחרים, ולזה הממנה דיין שאינו הגון פאלו נוטע אשרה. ודמיונם בעצם, כי העבודה זרה עושה חקים חדשים אשר לא צוה ה', וכן הדיין שאינו הגון חוקק דינים חדשים ונקבעים בצורת דינים, כי יאמר: "כך פסק הדין, ומה יש עודו".

ועוד יש לפרש על פי מאמרם ז"ל (סנהדרין סג) לא עבדו ישראל עבודה זרה אלא להחיר להם עריות. וקצת קשה מי מונעם שלא יתירו עריות בלא עבודה זרה. אך הענין הוא, כי כאשר האדם יעבוד ה' ועובר על דבריו, לבו נוקפו בכל פעם איך יעבור על דברי אלוהו, ולא יפשוט ידו היטב בהנאותיו. אך כשיפרוק עולו לגמרי ויעבוד אלוהו שיתיר לו הכל, אז תהיה הנאות בדרך היתר, ויקבע המעות בדמיונו, ויהיה תמיד שמח ומוב לב. כן ממש דיין שאינו הגון, כי

694. כמ"ש (שמות כב כז) אלהים לא תקלל.

693. בבא קמא (מו.).

כשהאדם יעבור על דברי הדיין - יהיה בוש ונכלם, אך כשיעמיד דיין שאינו הגון לרצונו, יעשה הכל בדרך התר ביד רמה, ולזה דמה המעמידו לנומע אשרה, ששניהם לתכלית אחת מתכוננים: שלא יהיה לבם נוקפם במעשיהם הרעים:

ומה שקראו אשרה ולא סתם עבודה זרה, יען כי יותר ידמה לאשרה שיש בה נפש הצומח, והנומע אשרה חמור מעושה עבודה זרה מכסף וזהב. והוא [מתבאר] במאמרם ז"ל (עבודה זרה נד:) **לא דיין לרשעים שנוברין עברה, אלא שמטריחין אותי לצור ממזרים**⁶⁹⁵. וקשה איך שייך בו יתברך מירחא. ונראה שהפגנה לומר שהמבע על כל פנים יעשה שלו, ובני אדם חסרי דעת יאמרו: "אם ה' אינו חפץ באלו, למה בראם?" ויש ישתבשו לומר מכח זה כי לא צוה ה' ח"ו, וכמו שאמרו בעבודה זרה⁶⁹⁶ וכו'. וזוהי הטירחא שיש לו בצורת ממזרים: שהוא אינו חפץ בבריותם, ואך כבר גזרה חכמתו שהעולם יתנהג בטבע ומוכרח שיבראו, וזהו שרמזו במירחא:

וכיוצא בזה יאמרו באשרה, שעל כל פנים [מוכרח] שירד עליה גשם ותפרה

ותרבה, ויש חלול ה' בדבר. וכבר פירשו [חלק] מהמפרשים בזה פסוק **נטע אורן וגשם יגדל** (ישעיה מד יד), שמתרעם ה' עליהם שנמטעו ארזים, ומן השמים מגדלים אותם על ידי הגשמים. ולזה ממש ידמה לאשרה הדיין שאינו הגון, כי לפי הטבע יצליח יותר מן ההגון, כי ישא פנים לאשר ייטב בעיניו ולגדולים ולאילי הארץ. ואפילו יהיה ירא חטא, כיון שכל פסקיו מסברות הכרם אשר יתהפכו בחומר חותם⁶⁹⁷, לפי מהות העומדים ולפי צעקת העשיר כן יוכח הבעל דין, ויהיה מוצלח בכל אשר יפנה ודבריו מתקבלים, וגם יעשיר עושר גדול יותר מן הדיין ההגון העלוב אשר תורתו בוערת בקרבו, לא יוכל להמיר האמת בשקר כי האמת בוער בעצמותיו, לא ישא פנים לזקן ונער לא יחוק⁶⁹⁸, אממו להכבי⁶⁹⁹ לא יוכל לדין שאינו הגון. ובזה ידמה ממש לאשרה, כי ה' לא ירצה בקיומו, והמבע מוכרח להצליחו:

ועוד ידמה לאשרה, כי יעשה ענפים, כי "משל מקשיב על דבר שקר כל משרתיו רשעים" (משלי כט יב). ובהיות שדיין שאינו הגון הוא שורש פורה רשע ולענה להרבות שמשיו וסופריו⁷⁰⁰, ולפעמים יעמיד אחרים

695. לשון הש"ס: לא דיין לרשעים שעושין סלע שלי פומבי, אלא שמטריחין אותי ומחתימין אותי בעל כרחי.

696. כונתו ז"ל למה שאמרו במסכת עבודה זרה (נד:) וזה לשונם: ת"ר, שאלו פלוסופין את הזקנים ברומי: אם אלהיכם אין רצונו בעבודת כוכבים, מפני מה אינו מבטלה אמרו להם: אילו לדבר שאין העולם צורך לו היו עובדין - הרי הוא

מבטלה. הרי הן עובדין לחמה וללכנה ולכוכבים ולמזלות, יאבד עולם מפני השוטים? אלא עולם כמנהגו נוהג, ושומים שקלקלו עתידין ליתן את הדין. עכ"ל.

697. ע"פ איוב (לח יד).

698. ע"פ דברים (כח ג).

699. פירוש: מפני זה.

לו, יעשה כן וידמה לו. וזה הדבר, נראה לי [שהוא הטעם] שעל כן שקדו רבותינו גדולי הדורות מימי משה רבינו ע"ה לשנות המקרים ההואם ובאים ומה שפסקו עליהם עד שנתרכו החלכות רבוי עצום ונורא.

[ו]הוא: כי מן הנראה כי בימי משה רבינו ע"ה לא היתה המשיגה ארוכה כל זה האורך הנפלא, אך היתה קצרה באופן שיוכלו לסבול קריאתה על פה כל המון ישראל הרב, שמלבד שלא היו בה כמה מסכתות שפלאם מורכבים על תקנות רבותינו ז"ל, כגון עירובין, דמאי, רוב מסכת ברכות, רוב מסכת שביעית, וכמעט רוב ששה סדרי משנה, ומגילה וכיוצא, עוד נחפרו ממנה כל הדינים שנתחדשו על ידי מקרים הבאים [ומתחדשים חדשים לבקרים], כי לא היו לומדים אלא עקר הדינים. המושל⁷⁰¹: ממסכת כלים לא למדו אלא עקר הדבר: שהכלי מקבל מומאה, ושאינו כלי אינו מקבל, זהו צווי ה' למשה. אחר כך - באורך הזמן - בכלים המתחדשים נפלו ספקות אם זה יקרא 'כלים' או לא יקרא. באופן שכל דין שהוא שכלי, לא למדו ממנו אלא מה שאירע בימיהם, או מה שדקדקו התלמידים לשאול ככל הבעיות שבש"ס, וזה מעט מזער. ואחר כך, [כ]שנתגלגל הדבר - המושל - ועשו תנורו של עכנאי (ברכות יט.) ותנורו של בן דינאי (כלים פ"ה מ"ט), פסקו בו מה שפסקו, וקבעו דינו

שאינם הגונים עמו להרבות בסיעתו לסתום פי ההגון העלוב באמור לו "אחרי רבים להטות", ולא ישכילו כי אלף מפשים לא יכריעו נגד חכם אחד בעל שכל וסברא ישרה, וכמו שהאריך בזה בעל ספר החנוך במצות "אחרי רבים להטות" ועין שם. ובדבר זה בעונות הרבים נפל עמוד הדין, ואין איש שם על לב, ה' ירחם. באופן שדומה ממש לאשרה, כי האשרה תשלח סעיפים ופארות לחוסף פשע, כן הדיין שאינו הגון רחמנא ליצלק.

כי יפלא ממך דבר למשפט בין דם לדם בין דין לדין ובין נגע לנגע דברי ריבת בשעריך וקמת ועלית אל המקום אשר יבחר ה' אלהיך בו. ובאת אל הכהנים הלויים ואל השפט אשר יהיה בימים ההם ודרשתי והגידו לך את דבר המשפט. ועשית על פי הדבר אשר יגידו לך מן המקום ההוא אשר יבחר ה' ושמרת לעשות ככל אשר יודוך (יזח). צריך להבין הכפל שלש פעמים "ועשית וגו' ושמרת וגו' על פי התורה וגו' תעשה". גם יש להבין אומרו "ימין ושמאל". הביאור לפי פשט הכתובים: נראה שהזהיר על ג' ענינים: הראשון: שבאותו הנדון שעליו נחלקו, יעשה כדבריהם. השני: שישמור אותו הדבר לדורות לעשות כן, אם יקרה כן פעם אחרת - יעשה כאשר פסקו הבית דין. השלישי: שאפילו לא יקרה הדבר עצמו ויקרה דומה

701. פירוש: למשל.

700. עי' שבת קל"ט. ורש"י שם ד"ה שנעשו מקל לחזניהם.

במשנה, ולמדו לתלמידיהם לשנותו במשנה, והתקש על זה ברוב דיני התורה:

ובאשר תדקדק בזה היטב, תראה שהתורה שבעל-פה שמסר משה רבינו ע"ה לישראל, לא תגיע לחלק מיו"ד⁷⁰² מהמשנה שבידינו, ובאשר הגמרא⁷⁰³ גדולה מהמשנה לפי הדורות והמקרים שנתהוו להם. ונראה שעל זה הוא שאמרו ז"ל (עי' תמורה טז.) **"שש"ש מאות"**⁷⁰⁴ **הלכות נשתכחו בימי אב"ז של משה, והחזירים עתניאל בן קנז בפלפולו. וכן ר' חנינא התפאר לאמר: "אלו משתכחא תורה מישראל מהדרנא לה מפלפוליי" (ב"מ פה).** ובודאי שלא דברו על עקר הדינים, דלא שייך בהם פלפול. המושל: אם ישתכחו שיעורין חציצין ומחיצין (עירובין ד.), או חמש חטאות המתות (הוריות ט.), או דיני השומרין ושא"ל בבעלים, ומלאכות שבת, האם תועיל החכמה בהם להחזירין? ואם יעמדו הימן ודרדע ושלמה ודניאל⁷⁰⁵, זה לא יכנס בסוג החכמה כלל. ובודאי שלא דברו אלא על ההלכות המסתעפים מעיקרים, ופסקו בהם לפי שכלם ולמדום ושוב נשתכחו.

זהו שהשיב עתניאל בן קנז [בפלפול], והוא שאמר ר' חנינא אלו משתכחא תורה וכו', כי בחכמתו ובשכלו פלפל עתניאל אחר שהיו עקרי הדינים שמורים בידם, ואיבעיא ליה: "ואם יהיה כך, מה דינו?" ועל ידי חריפותו

החזיר הדינים למקומן על ידי שהזכירם ונזכרו שכך איבעיא להו בימי משה רבינו ע"ה ופשוטו כך. והנה אם לא היה עתניאל בן קנז לא היה חסרון כל כך, כי באורך הזמן יתחדשו, או על ידי מקרים שיהיו או על ידי עיון התלמידים למיבעי בעיי. ואם לא שלמה עיונם לזה בהתחדש המקרה ההוא, ידונו בו לפי שכלם ונטייתם בו אחרי הרוב.

ולכאורה יקשה, כי לא היה לנו חיוב ללמוד אלא עקרי הדינים שהביא משה רבינו ע"ה מסיני. אכן בענפים המתחדשים יהיה הדבר מסור בכל דור ודור בעת התחדש המקרה ההוא, או כשיתעורר רוח בְּאֲנָשׁ לשאול לסנהדרין, יכריעו בו לפי שכלם ככל המקרים שאחר הדור ההוא, שצריכין להכרעת הדור האחרון על כל פנים. ויעלה על הדעת, כי אין חיוב ללמוד התורה בענפי הענינים אלא בשרשים שלא ישתכחו ואין להם תמורה. אבל הכתוב הזה יסוד וראש פנה לשמור ההלכות, ואם הם ענפים שנתחדשו על ידי בית דין הגדול שבשלשכת הגזית ופסקו בהם מה שפסקו, חובה עלינו ללמוד הכרעתם ו[אף] אם היא לפי שכלם:

ועל זה אמר ושמרת לעשות ככל אשר יורה, לומר שתשמור בן לדורות ולא תהרהר כלל אחר הוראתם, ו[אף] אם הוא משכלם. ונראה שזה היה עסקם של רבותינו

702. פירוש: לחלק מעשרה.

703. פירוש: וכמו שהגמרא.

704. בגמרא שלפנינו: אלף ושבע מאות. ובמרכבת המשנה (אבות א א) גרס שלשת אלפים. ויש

גורמים כרבנו הגהמ"ח זל"ה.

705. גדולי החכמים שהיו מעולם כמ"ש (מלכים א ה י יא) ותרב חכמת שלמה וגו' מאיתן האורחי והימן וככלל ודרדע וגו'.

שבִּלְשֶׁכֶת הַגּוֹיִת, בּוֹמֵן שֶׁלֹא הָיָה עִסְקָם בְּדִין מִדִּינִים שֶׁצָּרִיכִים לִשְׁבָּעִים וָאֶחָד, הֵיוּ יוֹשְׁבִים וּמַחֲדִּשִׁים הַלְכוֹת, וּכְמִנְהַג הַשֵּׁם אִיבָעִיָּא לָהּ, וְכָל מִי מֵהֶם - עֹמֵד הַשּׁוֹאֵל וְשׂאֵל, וְהָיוּ נוֹשְׂאִין וְנוֹתְנִין וּפּוֹסְקִים הַלְכָּה, וְנוֹתְנִין לְתַלְמִידִים, וְעַל דְּבָרֵיהֶם אֵין לְהוֹסִיף וּמֵהֶם אֵין לְגָרוֹעַ, וְעַל יְדֵיהֶם נִתְחַדְּשׁוּ כָּל הַדִּינִים שֶׁנִּזְכְּרוּ בַּמִּשְׁנָה:

וְעַל זֶה רָמַז שְׁלֹמֹה הַמֶּלֶךְ ע"ה בְּאֹמְרוֹ (משלי א ח) **שִׁמְעֵנִי בְּנִי מוֹסֵר אֲבִיךָ וְאֵל תְּמוּשׁ תּוֹרַת אִמְךָ**. הַכֹּפֵל וְהַשְׁנוּי מֵהַחִיּוֹב לְשִׁלְיָה יֵאמֹר: **שִׁמְעֵנִי בְּנִי מוֹסֵר אֲבִיךָ** - הֵם שְׂרָשֵׁי הַהֲלָכוֹת שֶׁקֵּבַל מֹשֶׁה רַבִּינוּ ע"ה מִסִּינִי וּמִסֶּרֶם לִיהוֹשֻׁעַ, וְכִבֵּר דְּרָשׁוּ חֲכָמִים בַּסֵּנְהֶדְרִין פֶּרֶק חֶלֶק (קו): **"לֹא מֵת דּוֹאֵג עַד שֶׁשִּׁבַּח תִּלְמוּדוֹ, שֶׁנֶּאֱמַר (משלי ה כג): הוּא יָמוּת בְּאֵין מוֹסֵר"**. הָרִי שֶׁדְּרָשׁוּ מוֹסֵר עַל הַתּוֹרָה⁷⁰⁶. וְאֵמֵר בְּמָקוֹם אַחֵר (משלי א ב) **"לִדְעַת חֲכָמָה וּמוֹסֵר וְגו'**, שֶׁהַחֲכָמָה רָמַז לְעִנְפִים |הַמִּסְתַּעֲפִים עַל יְדֵי הַחֲכָמָה לְדַמּוּת מַלְתָּא לְמַלְתָּא וְכו'|, וּמוֹסֵר רָמַז לְשְׂרָשֵׁי (כִּי הַתּוֹרָה הַמְסוּרָה לָנוּ מִסִּינִי הִיא שׁוֹרֵשׁ הַכֹּל). וְכֵן תְּמִיד מִזְכִּיר שְׁלֹמֹה הַמֶּלֶךְ ע"ה [אֵת שְׁנֵיהֶם: חֲכָמָה וּמוֹסֵר, כְּמוֹ] **"חֲכָמָה וּמוֹסֵר אוֹיְלִים בְּזוֹ" (שם א ז), וְהוּא רָמַז לְשָׁנִים שֶׁכִּתְּבֵנוּ⁷⁰⁷:**

וְלֹזָה אֵמֵר מוֹסֵר אֲבִיךָ, יֵאמֹר 'אֲבִיךָ' עַל אֲבִינוּ שְׁבַשְׁמִים, וְיֵאמֹר 'אֲבִיךָ' עַל עֲבָדוֹ נֶאֱמַן בֵּיתוֹ מֹשֶׁה רַבִּינוּ ע"ה, שֶׁהוּא אֵב לְכָל

יִשְׂרָאֵל הַמְּלַמְדִּים תּוֹרָה, שֶׁעַל יָדָם נִקְרָא אֵב. אֵמֵר: וְעַם שְׁלֹמֹדֶת שׁוֹרְשֵׁי הַהֲלָכוֹת, לֹא תֵּאֱמַר: דִּי לִי זֶה, וְכִשְׂקִירָה לִי מִקְרָה וְאִסְתַּפֵּק בּוֹ - אֲדוֹן לִפִּי שְׁכָלִי, אַחֵר שֶׁאֵין בּוֹ קִבְלָה מִמֶּשֶׁה, רַק שְׁכָל הַסֵּנְהֶדְרִין וְהַשּׁוֹפֵט אֲשֶׁר יִהְיֶה בִּימֵים הָהֵם כְּמוֹנִי כְּמוֹהֶם, אֵל אֶחָד בְּרָאֵנוּ, שְׁכָל אֶחָד לְכוֹלָנוּ, וְלִמָּה אֲטָרִיחַ עֲצָמִי בְּלוּמֵדֵי הַכִּרְעָתָם אַחֵר שֶׁהִיא מִשְׁכָּלָם. וְלֹזָה אֵמֵר וְאֵל תְּמוּשׁ תּוֹרַת אִמְךָ - אוֹמֵתְךָ, וְהֵם הַסֵּנְהֶדְרִין אֲשֶׁר הֵיוּ לְפָנֶיךָ, וְרָמַז ע"ה לָמָּה שֶׁאֵמֵר הַתּוֹרָה "וְשִׁמְרַת לַעֲשׂוֹת כָּכָל אֲשֶׁר יִוְרֹךְ", כְּפִירוּשׁוֹ:

וְאֵכֵן נִרְאָה שֶׁהוֹסִיף שְׁלֹמֹה הַמֶּלֶךְ ע"ה לְהַזְהִיר יוֹתֵר מִמָּה שֶׁהַזְהִירָה הַתּוֹרָה, כִּי לְדַבְּרֵי הַתּוֹרָה אֵין חִיּוֹב לְלַמּוֹד כִּי אִם דִּין שֶׁנִּפְסַק בְּלִשְׁכַּת הַגּוֹיִת בְּבֵית דִּין שֶׁל שְׁבָעִים וָאֶחָד, וְנוֹכַח לְהוֹסִיף גַּם דִּין שֶׁנִּפְסַק בִּקְבוּץ וְעַד הַחֲכָמִים כְּחֲכָמֵי הַשֵּׁם. אֵכֵן דִּינִים שֶׁנִּתְחַדְּשׁוּ עַל יְדֵי יְחִידֵי סִגְלָה בְּהַמּוֹן הַשְּׂאֵלוֹת וְתַשׁוּבוֹת שְׁבִידִינוּ, אֵין חִיּוֹב לְלַמּוֹד כִּי אִם מִדֶּרֶךְ עֲצָה טוֹבָה, לְפַקּוֹת עֵינַיִם עוֹרוֹת. וְאֵכֵן אִם זָרוּעַ כָּאֵל לוֹ וְהוּא חָכֵם שִׁיּוּכֵל לְהַשְׁעֵן עַל חֲכָמָתוֹ, אֵין חִיּוֹב עָלָיו לְלַמּוֹד בָּהֶם, כִּי הוּא יַעֲשֶׂה מַה שִׁיעִשׂוּ הֵם. בֹּא שְׁלֹמֹה הַמֶּלֶךְ ע"ה וְאֵמֵר וְאֵל תְּמוּשׁ תּוֹרַת אִמְךָ, קִבְּלָה וְסִפִּי לְנַפְשֶׁךָ כְּתוּרָא, כִּי הִרְאֵשׁוּנִים כְּמִלְאָכִים וְאֵנּוּ וְכו' (שְׁבַת קיב):

וְעַל פִּי זֶה יִפּוֹרְשׁוּ כְּתוּבִים הֶרְבֵּה שֶׁל

707. כְּנ"ל בְּהַעֲרָה הַקּוֹדֶמֶת.

706. מִשְׁפָּט זֶה נִשְׁמַט מִמָּקוֹמוֹ בַּמִּהְדוּרָה הַיִּשְׁנָה, וְכַעַתָּה שָׁב לְמָקוֹמוֹ כְּאִשֶּׁר עֵינֵי הַמַּעֲיִין תַּחֲוִינָה מִיִּשְׂרָאֵל.

שלמה המלך ע"ה. אמר (משלי ג יד) **כי טוב סחרה מסחר כסף ומחרוץ תבואתה**, דקשה ידיה אדידיה וגם כפול. אך רמז למה שנתבאר כי סחרה הם ההלכות, הענפים שהם באים על ידי העיון והמשיא והמתן, ועל ידי המקרים הבאים זהו ממש סחרה, כמרויח בסחורה. וזה דומה לכסף. אך **תבואתה** - והם שרשי ההלכות שלמד משה לישראל - הם יותר מעולים ודומים לחרוץ [שהוא מין זהב], כי הם דעת עליון שאין בהם נדנוד ספק, והם עקר ושורש האילן:

ואך צריך לִישֵׁב מקרא דכתיב (שם ה יט) **טוב פריי מחרוץ ומפז, ותבואתי מכסף נבחר**. והוא לכאורה היפך פסוק "טוב סחרה מסחר כסף ומחרוץ תבואתה", וכל שכן אם נפרש ש'סחרה' הוא הפרי - דהוי היפך ממש מן הקצה אל הקצה. ועם שלפי הפשט לאו דוקא, מכל מקום לאו דבר [רק] הוא:

ולכן נראה שמהיות שלמה המלך ע"ה ממשל מְשֻׁלָּם הוא, אין לחוש בזה, ויש לומר דכאן דְּבַר על ענין אחר, והוא: שהפרי האמור כאן הם סודות התורה, וכאשר הַמְשֻׁלָּם בזהר הקדוש (רעיא מהימנא פנחס רנג)⁷⁰⁸. והתבואה הם פשטי הכתובים שהם חיי האדם כתבואה, ואי אפשר מבלעדם

708. וז"ל: וביום הבכורים בהקריבכם מנחה חדשה וגו', אמר רבי אבא יום הבכורים מאן יום דא נהר היוצא מעדן דאיהו יומא מאינן בכורין עלאין ודא איהו דאורייתא תליא ביה ואיהו אפיק כל רזין דאורייתא ובגין דאיהו אילנא דחיי פרי אילנן אצטריכו לאייתא. עכ"ל. ומאידך עי' בתיקוני זוהר (תקונא נג דף פז) שכתב: תא חזי

כתבואה, לא כן הפירות שהם חוץ מן התבואה. ולזה אמר טוב פריי מחרוץ ומפז, שסודות התורה תתעלה בהם נפש האדם יותר מהתעלותה על ידי הפשט, ולזה המשיג הסודות לחרוץ ופז שבהם יקנה האדם מעלה וכבוד. והמשיג הפשט לכסף שבו יקנה האדם צרכיו המוכרחים, ונמצאו הכתובים מְכֻוּנִים, דלא ראי זה כראי זה: הפסוק הראשון דבר על שתי החכמות: [שרשי ההלכות, וענפיהן]. וזה [הפסוק השני] דְּבַר על הפשט והסוד⁷⁰⁹:

ואמר במקום אחר (משלי ב ב) **לַחֲקִישִׁיב לַחֲכֻמָּה אֲזַנְךָ תִּטֶּה לְבָךְ לַתְּבוּנָה**. מְכֻוּן היטב עם מה שנתבאר למעלה, כי ההלכות שהחזיר עתניאל בן קנז בפלפולו הם הַעֲנָפִים, כי השרשים אי אפשר להם לְבִדּוּתָם מצד החכמה, רק על ידי שמיעה. לזה אמר **לַחֲקִישִׁיב לַחֲכֻמָּה אֲזַנְךָ**, שהם גופי הלכות, והדר **תִּטֶּה לְבָךְ לַתְּבוּנָה**, לפלפל לחדש דינים. ומי יתן והיה שסידרו חכמים גופי הלכות לבדם, והמסתעפים לבדם, כי זה הסדר הנאות בלמוד:

ובגמרא מסכת עבודה זרה (יט). אמרו: **כְּתִיב** (משלי ה טו) **שְׁתֵּה מַיִם מְבוֹרֵךְ, וּכְתִיב** (שם) **וְנוֹזְלִים מִתּוֹךְ בָּאֲרֵץ: בַּתְחִלָּה שְׁתֵּה מַיִם מְבוֹרֵךְ וְלַבֹּסֶף מִתּוֹךְ בָּאֲרֵץ**. עכ"ל.

כל מאן דנפיר ברית ההוא בר דיהיב ליה קודשא בריך הוא עליה אתמר ויצמח י"י אלקין כל עץ נחמד למראה ברזין דאורייתא וטוב למאכל בפקודין דאורייתא.

709. קטע זה ושלפניו נשמטו ממקומם במהדורה הישנה וכעת שבו לגבולם כאשר עיני המעיין תחזינה מישרים.

וצריך להבינו. וחזין מדרכנו נראה לפרש, במה שאמרו בגמרא (ברכות סג) לעולם ילמוד אדם תורה ואחר כך יהגה, פירש"י שתחלה ילמוד מה שיש לפניו ואחר כך יהגה, יעין וידמה מלתא למלתא, וכמו שאמרו (שם) "הסכת, הם ואחר כך כתת". עד כאן. זהו שאמר: תחלה - שתה מים מבורך אשר אין בה תוספת, ואחר כך - ונוזלים מתוך בארך שהיא נובעת, לדמות מלתא למלתא. ולפי דרכנו יאמר: בורך היינו שרשי התורה שנמסרו בסיני, ואחר כך מתוך בארך שהיא נובעת לעסוק בדברים הנובעים ממנה:

ובמקום אחר (משלי מז טו) אמר: קנה חכמה מה טוב מחרוץ, וקנות בינה נבחר מכסף. ולכאורה הבינה היא מעלה יותר. אך עם מה שנתבאר נראה, כי חכמה היא החלכות שקבל משה רבינו ע"ה מסיני, והבינה היא כל מה שיחדשו הדורות. ועוד יש לפרש על דרך סיני ועוקר הרים, ואסיקנא דסיני עדיף, דהכל צריכין למארי חטיא (ברכות סד). ולזה אמר: קנה חכמה - היא סיני - [מה טוב מחרוץ שהוא הזהב, כי סיני עדיף], וקנות בינה - היא עוקר הרים - [נבחר מכסף, אך לא כזהב].

ועל החכמה וענפיה רמז דוד המלך ע"ה באומרו (תהלים א ב) כי אם בתורת ה' חפצו ובתורתו יהגה יומם ולילה, וכבר הקשו בגמרא (עבודה זרה יט.) דקרי לה 'תורת ה' וחדר קרי לה 'תורתו'. וכבר פירשתי בזה

דרכים שונים בכמה מקומות. ואך לפי דרכנו נאמר, שדבר על שרשי התורה וענפיה: שורשי התורה - קראם תורת ה', וענפיה - קראם תורתו, שהם מתחדשים על ידי האדם השלם. ועליהם רמז גם כן שלמה המלך ע"ה באומרו (משלי לא כו) פיה פתחה בחכמה ותורת חסד על לשונה. אמר שהנפש החכמה פיה פתחה בחכמה שהם הענפים, ותורת חסד על לשונה - מרגלא בפומה, ועל לשונה היא תמיד. וקראה חסד, שחסד-אל על ישראל בנתינתו אותה לישראל:

והוסיף ואמר על פי התורה אשר יודוך ועל המשפט אשר יאמרו לך תעשה לא תסור מן הדבר אשר יגידו לך ימין ושמאל (פס' יא). הוא ענין אחר. והוא, שלא בלבד שתשמור דבריהם והכרעתם, אך גם תדמה מלתא למלתא, ולא יהיה בעיניך לחדוש והבו דלא לזקיף עלה, רק על פי התורה וגוי תעשה, שתקיש אליו ותעשה על פי דבריהם:

ואמר לא תסור מן הדבר וגוי ימין ושמאל. יען כי יעלה על הדעת שלא יקיל במה שהחמירו הם, אבל יוכל להחמיר במה שהקילו הם, קא משמע לן דלעולם לא תסור: הן לצד ימין שהיא הקולא, הן לצד שמאל שהיא החומרא, שהיא כבדה על האדם כשמאל שתנועתו כבדה - לא תסור⁷¹⁰.

נחזור לביאור מה שנשאר לדקדק בפסוקים:

תחזונה מישרים.

710. קמץ זה ושלפניו נשמטו ונדפסו לעיל במהדורה הישנה, וכעת שבו לגבולם כאשר עיני המעיין

אמר כי יפלא ממך וגו' דברי ריבות וגו' (יזח). ויש לדקדק דפתח בהפלאה שהוא חסרון ידיעה, וסיים דברי ריבות. ולפי הפשט [הוא] כאמרו 'או' דברי ריבות. אמנם לפי הדרש נראה שרמז מאמרם ז"ל (פסחים טו:) כל הכועס - חכמתו מסתלקת ממנו. ולזה אמר: כי יפלא ממך דבר, דע לך שדברי ריבות בשעריך, ועל ידי הריבות יפלא ממך כל דבר.

ועוד רמז מאמרם ז"ל (ב"ב קנח) אורא דארץ ישראל מחכים, לזה אמר: כי יפלא ממך דבר וגו', וקמת ועלית אל המקום, ואז תחכים, ולא יפלא ממך כל דבר. ועוד ירמז, ללמדו להיות [גופו] נקל בעיניו לכבוד התורה, וזה: כי יפלא ממך דבר למשפט, לא תשלח על ידי איגרת וכדומה, רק וקמת ועלית אתה בעצמך:

ועוד יעורר האדם שלא ירשום כלל "תורה שבעל פה" בכתב אפילו בדרך עראי באגרת, רק "וקמת ועלית". ולזה אמר אל המקום אשר יבחר ה' וגו', לומר: אל ירע בעיניך זה, כי הרי אתה הולך אל המקום אשר יבחר ה' אלהיך בו:

ובאת אל הכהנים הלויים ואל השופט (יז ט). ילמד כי יבחר האדם ללמוד תורה ממי שהוא פנוי מעסקיו וצורכי בית, ככהנים בזמן הבית שהיו פנוים מכל עסקיהם, כי חוק לכהנים מכל ישראל דגן

תירוש ויצהר, לזה אמר ובאת אל הכהנים וגו'. והוא מאמר הכתוב (מלאכי ב ז) כי שפתי כהן ישמרו דעת ותורה יבקשו מפיהו כי מלאך ה' צבאות הוא. יאמר, כי להיותו כמלאך ה' צבאות שאינו אוכל ואינו שותה, לזה תורה יבקשו מפיהו. והדמיון למלאך, כי מזונותיו על אחרים. וכבר אמרו ז"ל כיוצא בזה, שאמרו⁷¹¹ כל דיין שאין לו מי שישמשנו אסור לקבל עליו להיות דיין:

והקדים הכהנים לשופט, יעורר על ענין אחר, והוא: כי הרוצה להקים דגל האמת, כשרוצה לשאול ענין שנעלם מעיניו, יקדים לשאול לקטנים עד שיגלו דעתם, ואחר כך ילך לגדול שעל פיו נגמר הדין, שאם ישאל לגדול תחלה ויגזור מה שיגזור, אף שישמע דברי הקטנים ממנו, ויגלו לו הענין שלא עלה בדעתו, יבוש לחזור, וישתדל לעשות סניגורים לדבריו. לא כן כשישמע דברי הקטנים ממנו ויכריע בדעתו האמת, אז יצא משפט מתקן, ועל זה אמר אל הכהנים תחלה, והדר אל השופט:

כי תבא אל הארץ אשר ה' אלהיך נתן לך וירשתה וישבתה בה ואמרת אשימה עלי מלך ככל הגוים אשר סביבתי. שום תשים עליך מלך אשר יבחר ה' אלהיך בו מקרב אחיך תשים עליך מלך לא תוכל לתת עליך איש נכרי אשר לא אחיך הוא (יז, יד טו). חז"ל

711. בירושלמי (סנהדרין פ"ב ה"ז) הביאו דבריו הב"י בחז"מ (סימן ח) והרמ"א (שם ס"ד). ועיין גם בבבלי (קידושין ע).

"כי לא אותך מאסו" [שפירושו: כי לא רק אותך מאסו]. וגם על זה יקשה, שהרי תשובתם נצחת "ובניך לא הלכו בדרכיך" (ש"א שם ה):

והדרך שבירר הרב ז"ל לעצמו [היא], דודאי מאמר "ואמרת אישימה עלי מלך" מורה שלא צום מצוה זו אלא על רוע תכונת מעט הנמהרים שבהם, שיתקנאו מאמות העולם אשר יעשו מלך והפרשים רצים לפניו, וצחלת סוסים והגפת תריסין וצחצוח חרבות. וכיון שידע ה' יתברך [את] זה, קבע להם מצוה כדי שאדרכה יטלו עליה שכר. אלא שהאשים [אותם] שמואל כי מן הראוי היה להמתין עד שיבא הדבר מאת האל על ידי נביאו שישלח להמליך עליהם מלך:

ולקוצר דעתי, אם-כי דבריו ז"ל אמת ויציב בפירוש אומרו "ואמרת אישימה עלי מלך", מכל מקום אינו מיושב כל כך, דלמא ימתינו ישראל עד שיבא דבר האל, אחר שהיא מצוה מוטלת עליהם, ואדרכה כל הזריו נשכר:

אבל הנראה להשלים דברי הרב ז"ל, שנענשו ישראל על שלא תלו הדבר במצות האל, וכך היה להם לומר: "שימה לנו מלך כאשר צונו ה' אלהינו", אבל הם תלו הדבר בתועלתם, שאמרו (שם ה) "שימה לנו מלך לשפטנו ככל הגוים", הורו רוע פונתם, שלא לקים דברי האל היתה פונתם, אלא לשופטם ככל הגוים, ולחלוד לפניהם להצילם מכף אויביהם, כאלו קצרה יד האל מהושיעם. ולזה אמר "כי לא אותך מאסו כי אותי מאסו" וגו'.

אמרו (סנהדרין כ): **ג' מצות נצטוו ישראל בכניסתן לארץ: א' למנות להם מלך וכו'.** וכבר כל המפרשים חקרו חקירה גדולה, כי מצינו בנביאים בשמואל ע"ה כששאלו ישראל מלך, הרעים עליהם בקולו נפלאות, והסכים הקב"ה על ידו באומרו (שמואל א ה ז): **"כי לא אתך מאסו כי אותי מאסו ממלך עליהם".** ואחר שמצות אלהינו היא כאשר העתיקו רבותינו ז"ל, מה [היה לו] להתלונן עליהם, ולומר להם (שם יב יז) **ודעו וראו כי רעתכם רבה אשר עשיתם בעיני ה' לשאול לכם מלך.**

וכבר הביא זה מהר"מ אלשיך ע"ה בספרו הנכבד, והביא חמש דעות ליישב זה, ואזכרם בקצרה: (א) שבקשו [מהמלך] להעבידם עבודה זרה. וזה זר מאד ואין לו זכרון בפסוקים כלל. (ב) שאמרו "ככל הגוים". וגם זה אינו במשמע הכתובים, שהרי אמר (שם ח ו) "זירע הדבר בעיני שמואל כאשר אמרו תנה לנו מלך לשפטנו", ולא זכר "ככל הגוים". (ג) שאמרו "לשפטנו", והמשפט לאלהים הוא. וגם זה נדחה מאומרו "כי רעתכם רבה אשר עשיתם בעיני ה' לשאול לכם מלך" ולא אמר "לשפטנו". (ד) ששימת המלך רשות, וכן נראה מאומרו "ואמרת אישימה עלי מלך" שהוא מיותר, אלא כאומר: יודע אני שתאמר אישימה עלי מלך, וכמאמר "וראית בשביה וגו' וחשקת וגו' ולקחת" וגו' (לקמן בא יא). אלא שזה מנגד לדברי רבותינו ז"ל שאמרו (סנהדרין כ: רמב"ם הל' מלכים א א) שהיא מצוה למנות המלך. (ה) דעת הרמב"ם ז"ל: שמאסו בשמואל הנביא ע"ה, שנאמר

ובזה ידוקדק אומרו "כי רעתכם רבה אשר עשיתם בעיני ה' לשאול לכם מלך", שתיבת "לכם" מורה מה שכתבת, ששאלתם אותו לתועלתכם כאלו אתם צריכים למלך, ובזה הוכיחם על שאמרו "וַיֵּצֵא לַפְּנִינוּ מַלְכֵנוּ וְנִלְחַם מִלְחָמוֹתֵינוּ". זה נראה לַיֵּשֶׁב:

אבל צדון צריכין לַיֵּשֶׁב, ואם אין לאל חפץ במלך אלא להפּים דעתם, וכנראה להדיא מאומרו "ואמרת אשימה עלי מלך", וכן גנו הדבר הרבה במדרש רבה פרשה זו, והביאו ראיה לזה מַקְרָא דכתיב (הושע יג יא) "אתן לך מלך באפי ואקח בעברתי", ואחר שכן, למה הוא יתברך צוה הדבר בחיוב גמור, ודי בנתינת רשות, וכמצות יפת תואר שדברה תורה כנגד יצר הרע, ומכל מקום אינו חיוב לקחתה, אדרבה מצוה שלא לקחתה:

והרב מהר"י אברבנאל בספרו מרכבת המשנה העלה כן, שאין מנוי המלך מצוה אלא רשות. ותחלה הקדים לחקור אם מנוי המלך [הוא מנהג] הגון, או [טוב יותר] להיות מנהיגים רבים, כקצת מלכיות אשר הנהגתם על ידי עדה מְקַבְּצִים להנהיג את העם. והעלה שמציאות המלך רע מאד, וטוב ממנו הנהגת מנהיגים נבחרים לימים קצובים. וסיים להוכיח דבריו מן הנסיון מכמה מלכיות שהנהגתם כך, ואין בהם נפתל ועקש וכו'. וכל דבריו בזה נכוחים לַמְבִּין. ולא חרבה עירנו ושמם מקדשנו אלא במציאות המלכים. ועד היום אין לך פורק עול ומפר ברית אלא המתחברים עם

השררה, ומעטים הם בהם שיש בהם יראת שמים:

אך רע עלי מאד מה שסיים הרב שם וכתב: ואין להקשות ממאמר הכתוב (משלי כח ב) **בפשע ארץ רבים שריה**, כי שם - מהשרים דבר, לא מהמנהיגים והשופטים. וגם, כי שלמה המלך ע"ה - בענין המלכים - לעצמו היה דורש. עכ"ל. וכן כתב עוד בפירושו למלכים, תצל אוזן שומעת שחשב לספרי הקדש כספרי החכמות, ושלה ידו במשיח ה', שדרש לעצמו מה שאינו אמת הלילה. ומעולם לא נשמע כזה משום חכם ואפילו חכמי התלמוד. ואפילו התנאים לא יוכלו לומר דבר זה, כי כל דבריו ע"ה ברוח הקודש נאמרו, והחולק עליהם כחולק על השכינה.

אבל חנם חלק על הכתוב, כי אינו מנגד לדעתו כלל, שהעדר המלך [הוא] טוב כַּשִּׁימָצָא במקומו מנהיגים מקבצים על דעת אחת, ונושאים ונותנים בהנהגת המדינה, ועל פי הסכמת רובם כן יקום, זה טוב וישר [יותר] מן המלך. אבל כשיהיו הראשים והמנהיגים כל אחד דורש לעצמו ואינו מתייעץ עם חֲבֵרוֹ, על זה ודאי יפה אמר שלמה המלך ע"ה **בפשע ארץ רבים שריה**, שזה גורם הפסד וחרבן גדול, והנה הפסוק מסכים לדעתו ז"ל, וחנם חלק עליו. שארי ליה מאריה:

באופן שהוא ז"ל ירצה [לומר] שמנוי המלך אינה מצוה כלל, רק אם ירצו, כדין אשת יפת תואר. ואמנם הוצרך כל עקר

לאת רשות לזה, לומר בו כמה מצות כנזכר בפרשה [כגון לא ירבה לו נשים וכו']. אך דברי רבותינו קשים להולמם לפי דעתו, שהם אמרו (סנהדרין כ:): ג' מצות נצטוו ישראל, וקא חשיב חדא מינייהו למנות להם מלך. וצריך לישב בדוחק דאומרם למנות להם מלך לאו דוקא, אלא כלומר: מצות מנוי המלך, וכל כוננתם לומר שלא ישימו מלך כי אם עד אחר כבוש וחלוק, שלא ישחית להם חלוקת הארץ ליטול חלק בראש, וכיוצא מחמם המלכים. ולזה אמר כי תבא אל הארץ וגוי וירשתה וישבת בה ואמרת אשימה עלי מלך, אז שום תשים עליך מלך. אבל קודם לכן, אף שתאמר - לא תשים. כן נראה לישב בדוחק, אך נרויח תירוץ מרוח לקושיות הכתובים של תרעומת שמואל ע"ה על ישראל:

ואם נקח דברי רבותינו ז"ל כפשטן, יש לישב בדרך אחרת שככה היתה המצוה, שכאשר תאמר אשימה עלי מלך, אז חל החיוב ממש למנות המלך, ואינם רשאים ליבטל, והיתה קפידת התורה בזה לחוש על ישראל, כי כאשר יעלה בלבם [של] כת מיישראל למנות מלך, אם היה הדבר רשות - יתחלקו ישראל למחלוקות: אלו יאמרו נשים מלך, ואלו יאמרו לא [נשים], ויתעוררו מלחמות רבות וגדולות, כי הכת אשר חפצם במלך, מיד יקימו מלך, והוא בחפצו לשררה יתאמץ להרוג המורדים, ותגדל המדורה ותהיה פרצה גדולה בישראל ח"ו.

ולזה יעין הוא יתברך וצוה שמיד שיעלה בלבם לשים מלך, חל החיוב על כל ישראל לשית מלך. ולזה תמצא שאף שנתחרטו

ישראל בימי שמואל הנביא ע"ה, אפילו הכי הקים להם מלך. ולכאורה קשה, אחר שאמרו (שם יב יט) "כי יספנו על כל הטאתינו רעה לשאול לנו מלך", למה עשו להם מלך, האם יש מתודה על הטאו ועוד מחזיק בזה ועם מה שכתבתי ניהא, כי אחר שיצא מפיהם כן - מוכרחים לקים. ואין הכי נמי אם שתקו - לא היו מחזיקים למנות להם מלך. וכן מדוקדק מאד מאומרו בתורה ואמרת אשימה עלי מלך - שום תשים וגוי. ודברי רבותינו ז"ל שאמרו שנצטוו למנות מלך, הוא אם יאמרו אשימה, כלשון הכתוב:

כי תצא למלחמה על איביך ונראית סוס ורכב עם רב ממך לא תירא מהם כי ה' אלהיך עמך המעלה מארץ מצרים (כ א). יראה לפרש כי ה' אלהיך עמך כמו כאשר, לומר שכאשר יהיה ה' אלהיך עמך במחשבתך, ולא תזוז יראתו מנגד עיניך, ולא יראה בך ערות דבר לשוב מאחריך, גם תאמין ביציאת מצרים, אז לא תירא מהם:

והיה כקרבכם אל המלחמה ונגש הכהן ודבר אל העם. ואמר אלהם שמע ישראל אתם קרבים היום למלחמה על איביכם אל ירך לבבכם אל תיראו ואל תחפזו ואל תעצו מפניהם (כ ב ג). קצת קשה שהוא יתר [מה שאמר על אויביכם], ובקצרה היה לו לומר "אתם קרבים היום למלחמה, אל ירך לבבכם". ורבותינו ז"ל פירשו שהיא אזהרה [כדין] להתגבר, כמו שאמרו בסוטה (כב:): על אויביכם - שאם תפלו בידם אין מרחמין וכו'.

ועוד יש לפרש שהוא נסמכת למאמר
 "אל ירך לבבכם", וכמאמר רבותינו ז"ל (נדה
 סא.) על פסוק "אל תירא אותו" (לעיל ג ב),
 שהיה משה רבינו ע"ה מתיירא שלא תעמוד
 לו [לעוג מלך הבשן] זכות אברהם [בשגרים
 להציל את לוט כמ"ש ויבא הפליט וגו']. גם
 כן אומרו כאן "אתם קרבים היום למלחמה
 על אויביכם" [הוא לרמוז] שהם עין יבש מן
 המצות, ולא כאחיכם שמלאים מצוות, ולכן
 אל ירך לבבכם. ברוך ה' לעולם אמן ואמן.

ענין טעם עגלה ערופה יבאר בפרשת
 תצא בס"ד:

זה הדבור נמצא בכתב יד הרב המחבר

זצ"ל בסוף חדושי פרשת שופטים והדפסנוהו
 כמו שנמצא:

פסוק יגיע כפיד כי תאכל אשריך וטוב
 לך (תהלים קנח ג), יראה פירושו שאם תהיה
 פונתך בוגיע כפך כדי שתאכל, ולא לאסוף
 ולכנוס, אשריך וטוב לך. אשריך בעולם
 הזה כי תקיים בעצמך "אם יש לך היטב לך
 כי אין בשאול תענוג". וטוב לך לעולם הבא,
 כי כיון שאין אתה נבהל להון, מסתמא תהיה
 נקי מגזל. ועוד שתעשה צדקה וחסד עם בני
 אדם הצריכים, כי אין מונע האדם מן המצות
 כי אם הקבוצין והכנוס [של הממוץ]. וזה ידוע
 בחוש. אך אם אין פונתו כי אם למזנוג, ודאי
 יעשה חסד, ואז וטוב לך:

